

A. MILATIONA

Ο ΚΑΡΤΕΣΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΑΛΗΨΗ ΤΟΥ J. B. BOSSUET
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

“Αν θεωρήσουμε ότι ο στοχασμός του Descartes και οι φιλοσοφικές τάσεις που ξεκίνησαν απ’ αυτόν αποτελούν το πιο αντιπροσωπευτικό φιλοσοφικό ρεύμα στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε τη φιλοσοφία τής εποχής αυτής σαν αντιϊστορική. Σύμφωνα με το καρτεσιανό πνεύμα, η ιστορική γνώση δεν προσφέρει το επιστημονικό πρότυπο που θα βοηθήσει το φιλοσοφικό στοχασμό να διακρίνει με σιγουριά την αλήθεια από το ψεύδος και την πλάνη.

‘Ο DESCARTES αντιδιαστέλλει την επιστημονική προς την ιστορική γνώση¹. ‘Η επιστημονική γνώση έχει σαν πρότυπο τα μαθηματικά, δηλαδή την αριθμητική και τη γεωμετρία. Το αντικείμενό της είναι άπλό. Μπορούμε να σχηματίσουμε γι’ αυτό σαφείς και διακριτές έννοιες. Οι συλλογισμοί των μαθηματικών καταλήγουν σε βέβαιες προτάσεις². ‘Η μέθοδος των μαθηματικών έχει και εύρετική αξία. Μας επιτρέπει να βρούμε καινούργιες αλήθειες.

‘Αντίθετα ή ιστορία, δηλαδή ή γνώση που έχει σαν αντικείμενο τις ιδέες και τις πράξεις των ανθρώπων στο παρελθόν, καταλήγει σε αμφίβολα συμπεράσματα. Αυτό συμβαίνει γιατί οι μαρτυρίες για κάποιο γεγονός που έγινε στο παρελθόν σπάνια συμπίπτουν. Και αν ακόμη είχαμε σίγουρη γνώση για το παρελθόν, ή γνώση αυτή δεν θα μας επέτρεπε να βρούμε καινούργιες αλήθειες. Έτσι π.χ. ή γνώση των συλλογισμών του Πλάτωνα και του ‘Αριστοτέλη δεν είναι επιστημονική αλλά μόνο ιστορική, αν δε μας δίνει τη δυνατότητα να κρίνουμε εμείς οι ίδιοι τα ζητήματα που τους απασχόλησαν³.

‘Η γνώση του παρελθόντος αποτελεί εμπόδιο για την επιστημονική γνώση και γιατί καλλιεργεί την τάση του ανθρώπου να προσηλώνεται στην αυθεντία. ‘Η τάση αυτή είναι εμπόδιο για την έρευνα τής επιστημονικής και φιλοσοφικής αλήθειας. ‘Η σωστή μέθοδος για την έρευνα αυτή επιβάλλει να δεχώμαστε σαν αληθινή μια πρόταση όχι επειδή την είπε κάποιος, που έχει πνευματικό ή κοινωνικό κύρος, ή επειδή υπάρχει κάποια μαρτυρία γι’ αυτήν, αλλά επειδή έχει απόλυτη προφάνεια και έτσι επιβάλλεται στη νόησή μας, επιτρέ-

1. *Regulae ad Directionem Ingenii*, III, F. ALQUIE, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, Paris, Garnier, 1963, I, σ. 86.

2. Descartes, *όπ. παρ.* σ. 82.

3. Descartes, *όπ. παρ.* ‘Η αντίθεση του Descartes απέναντι στην ιστορία συνδέεται και με την αντίθεσή του προς τον έγκυκλοπαιδισμό, βλ. R. MANDROU, *Des Humanistes aux hommes de science*, Paris, 1973, σ. 163-164.

ποντάς μας να σχηματίσουμε σαφείς και διακριτές αντιλήψεις για το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται¹.

Τις αντιλήψεις αυτές του Descartes αναπτύσσουν ο Malebranche και ο Spinoza. Ο Malebranche πιστεύει ότι η ένασχόληση με το παρελθόν μας συνειθίζει να δεχώμαστε άκριτα τις γνώμες ή τις μαρτυρίες όρισμένων ανθρώπων. Επί πλέον, η ιστορική γνώση στηρίζεται πάνω στη μνήμη, δηλαδή τη λειτουργία με την οποία αναπαριστούμε το παρελθόν στη συνείδησή μας. Με τη μνήμη όμως δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τις λογικές σχέσεις ανάμεσα στα γεγονότα. Είτε η συσχέτιση των παραστάσεών μας για τα περασμένα είναι καθαρά συνειρμική και τυχαία. Είτε κατευθύνεται από τα πάθη μας ή τις επιθυμίες μας. Η μνήμη λοιπόν παρεμποδίζει την κρίση. Είναι ασυμβίβαστη με την αληθινή γνώση, που προϋποθέτει την αποδέσμευση της κρίσης από την αυθεντία του παρελθόντος, από τα πάθη μας και από τις ιδιοτελείς επιδιώξεις μας².

Η κριτική αυτή της ιστορικής γνώσης γίνεται οξύτερη στον Mabillon, που υποστηρίζει ότι η ιστορική κριτική είναι συχνά ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε ήθικη αξιολόγηση³. Ο ιστορικός ενδιαφέρεται να εξηγήσει τις πράξεις των ανθρώπων του παρελθόντος και όχι να τις αξιολογήσει από ήθικη άποψη. Η στάση του αυτή, που του υπαγορεύεται από την ίδια τη φύση της ιστορικής μεθόδου, ψυχολογικά τον οδηγεί, είτε το θέλει είτε όχι, στο να μη ασχολείται με τις ήθικες διαφορές, που διακρίνουν π.χ. τον Μάρκο Αύρηλιο από τον Δομιτιανό.

Η μόνη και περιορισμένη δικαίωση της ιστορικής γνώσης από τους φιλοσόφους του δέκατου έβδομου αιώνα, που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε σαν Καρτεσιανούς, υπάρχει στον Spinoza⁴. Σύμφωνα με τον Spinoza η θρησκευτική πίστη δεν έχει σαν αντικείμενο τον καθορισμό γενικών αληθειών, με τις οποίες ασχολείται η Φιλοσοφία και τα Μαθηματικά. Αντικείμενό της είναι η διδασκαλία του όρθου τρόπου ζωής, με σκοπό να γίνη αντιληπτός στους ανθρώπους μιας όρισμένης κοινωνίας και εποχής, π.χ. στους Ισραηλίτες της εποχής του Μωυσή ή των Μακκαβαίων. Θα πρέπει λοιπόν να ερμηνεύσουμε τα ιερά κείμενα, με τα οποία εκφράζεται η θρησκευτική πίστη σύμφωνα με την φιλολογική μέθοδο, ως προς το γράμμα τους. Θα εφαρμόσουμε επίσης την ιστορική μέθοδο, για να καθορίσουμε τη σχέση τους με την εποχή τους με το

1. όπ. παρ., σ. 84.

2. G. GUSDORF, *La Révolution Galiléenne*, Paris, 1969, σ. 414 - 415.

3. G. GUSDORF, όπ. παρ., σ. 429.

4. *Tractatus Theologicopoliticus* κεφ. 14, B. de Spinoza, *Opera*, έκδ. J. VAN VLOTEN και J. P. N. LAND, Χάγη 1914, σ. 249.

κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται. Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος εἶναι καὶ αὐτὴ ἀναγκαία γιὰ νὰ καθοριστῇ τὸ ἀκριβές νόημα τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως ὁ SPINOZA συνδέει τὴν ἱστορία μὲ τὴν παραστατικὴ γνώση ποὺ ἐκφράζεται μὲ εἰκόνες¹. Ἡ συσχέτιση ἱστορίας καὶ πίστεως ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη ἐκφράζεται μὲ εἰκόνες καὶ ὄχι μὲ ἔννοιες, ὅπως ἡ φιλοσοφία καὶ τὰ μαθηματικά. Ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἔρμηνεία τῶν εἰκόνων καὶ τῶν παραστάσεων μὲ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Ἔτσι ἡ ἱστορικὴ γνώση ἀντιδιαστέλλεται, ὅπως καὶ στὸν Descartes, πρὸς τὴν φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ γνώση, ἀν καὶ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Spinoza ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐντολῶν τῆς θρησκείας.

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης στηρίζεται σὲ ὀρισμένα φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα, ἰδίως γνωσιοθεωρητικά. Πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθῇ καὶ σὰν ἀντίδραση πρὸς τὴν ἐπίσημη ἱστοριογραφία τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰώνα ὅπως εἶχε διαμορφωθῇ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐκφράζεται ἀργότερα (τὸ 1668) στὴν *χρονολογικὴ σύνοψη τῆς ἱστορίας τῆς Γαλλίας*² τοῦ MEZERAÛ. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστοριογραφίας αὐτῆς εἶναι ἓνα εἶδος μυθοποίησης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς Γαλλίας, ποὺ ἐκδηλώνεται λ.χ. στὴν ἀποψη ὅτι οἱ Γάλλοι κατάγονται ἀπὸ τοὺς Τρῶες. Σκοπὸς τῆς μυθοποίησης αὐτῆς εἶναι ἡ δικαίωση καὶ ἡ ἔξαρση τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Μ' αὐτὴν πραγματοποιοῦνται οἱ προθέσεις τῆς Θείας Πρόνοιας γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχολὴ αὐτὴ, ὑπῆρχε καὶ ἡ μυθιστορηματικὴ ἱστοριογραφία τοῦ Gombreville (1619) καὶ ἀργότερα τοῦ La Calprenède (1661)⁴. Ἡ ἱστοριογραφία αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ νεώτερο ἱστορικὸ μυθιστόρημα. Εἶναι πάντως μιὰ ἀπὸ τίς ἀπώτερες πηγές του. Χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ἔμφαση στὰ θαυμαστὰ γεγονότα, ποὺ διεγείρουν τὴ φαντασία τοῦ ἀναγνώστη καὶ τοῦ προκαλοῦν ἔντονες ἐντυπώσεις ἀπὸ συναισθηματικὴ καὶ συγκινησιακὴ ἀποψη.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἱστοριογραφία ἔχει προφανῶς ὑπ' ὄψη του ὁ DESCARTES στὸ πρῶτο μέρος τοῦ *Περὶ μεθόδου λόγου*⁵. Στὸ κείμενο αὐτὸ κατηγορεῖ τοὺς ἱστοριογράφους ὅτι τονίζουν τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ γεγονότα καὶ παρα-

1. Ἡ ἱστορικὴ γνώση ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ εἶδος τῆς γνώσης ποὺ ὁ SPINOZA ὀνομάζει γνώση ἐξ ἀκοῆς, *Tractatus de Intellectus Emendatione*, § 19.

2. *Abrégé Chronologique de l'Histoire de France*, Βλ. G. GUSDORF, *La Révolution Galiléenne*, τ. 2, σ. 401.

3. Πρβλ. D. MORNET, *Les Origines Intellectuelles de la Révolution Française*, Paris, 1933, σσ. 9, 15.

4. G. GUSDORF, ὅπ. παρ., σ. 398.

5. F. ALQUIE, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, T, I., σσ. 574.

λείπουν τὰ πιό ταπεινά για νὰ ἐξωραΐσουν τίς ἀφηγήσεις τους. Ἔτσι ἐξάπτεται ἡ φαντασία τοῦ ἀναγνώστη. Γεννιέται μέσα του ἡ τάση νὰ συλλαμβάνη μεγαλεπήβολα σχέδια, πού ὑπερβαίνουν τίς δυνατότητές του νὰ τὰ πραγματοποιήσῃ.

Τὴν ἀντίληψη τοῦ Descartes ὅτι ὁ ἀνθρώπινος στοχασμός δὲν πρέπει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἀσήμαντο, τὸ ἐπουσιῶδες ἢ τὸ ἐντυπωσιακὸ συμμερίζεται καὶ ὁ Bossuet. Ὁ BOSSUET ὁμῶς δέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀνασύνθεση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας πού νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα αὐτά¹. Ἡ ἀνασύνθεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὴν Καρτεσιανὴ ἀπαίτηση τῆς σαφήνειας πού ὁ Bossuet θεωρεῖ μὲ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις σὰν νόμιμη². Ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ σὲ σαφῆ γνώση ἂν σαφές δὲν θεωρήσουμε ὅ,τι συμφωνεῖ μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση τοῦ καθηνὸς ἀλλὰ ὅ,τι συμφωνεῖ μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία³. Σαφῆ ἀντίληψη για τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη θὰ ἔχουμε ἐπίσης ἂν τὴν χωρίσουμε σὲ «ἐποχές», ἀρχὴ καὶ τέλος τῶν ὁποίων θὰ εἶναι ὀρισμένα σημαντικὰ γεγονότα ὅπως ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Μωυσῆ. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι σὰν σταθμοὶ στοὺς ὁποίους σταματᾷ (ἐπέχει) ἡ νόησή μας για νὰ μπορέσῃ νὰ ἔχῃ συνολικὴ ἀντίληψη μιᾶς ὀρισμένης χρονικῆς περιόδου κατὰ τὸ παρελθόν⁴. Ἡ κατανομὴ αὐτὴ τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου σὲ ἐποχές μὲ ἀφετηρία καὶ κατάληξη ὀρισμένα γεγονότα εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν κατανομὴ τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου σὲ περιοχές μὲ κέντρο ὀρισμένες πόλεις. Θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ ἀποφύγουμε τοὺς ἀναχρονισμοὺς καὶ τὴν ἐνασχόληση μὲ ἀσήμαντες ἢ ἐπουσιῶδεις λεπτομέρειες. Οὐσιαστικώτερη προϋπόθεση για νὰ εἶναι σαφῆς ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος εἶναι νὰ θεωρήσουμε τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τελεολογικὰ σὰν μιὰ βαθμιαία πραγμάτωση τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως τὸν ἐρμηνεύει ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Bossuet προεκτείνει τὴν ἐρμηνεία τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Γαλλικὴ ἱστοριογραφία τοῦ 17ου αἰῶνα, ὑποτάσσοντάς τὴν ὁμῶς στὴν Καρτεσιανὴ ἀπαίτηση για σαφῆ γνώση. Σαφῆ γνώση μᾶς δίνει ἡ Χριστιανικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας.

Τὴ συσχέτιση αὐτὴ τῆς σαφοῦς γνώσης μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ

1. *Discours sur l'Histoire Universelle*, σειρά Garnier - Flammarion, Paris, 1966, σ. 143, 323.

2. PAUL HAZARD, *La Crise de la Conscience Européenne 1680 - 1715*, τ. I. σ. 281, Paris, 1968 (2η ἐκδ.), Gallimard, σειρά Idées, βλ. καὶ ANTOINE ADAM, *Histoire de la Littérature Française au XVII Siècle*, τ. 5, Paris, 1956, σ. 114.

3. *Discours sur l'Histoire Universelle*, σ. 341, πρβλ. *Histoire des Variations des Églises Protestantes*, Βιβλ. XV, § 51, τοῦ LESLIE STEPHEN, *History of English Thought in the Eighteenth Century*, ἀνάτ. 1962, I., σ. 62 - 63.

4. *Discours sur l'Histoire Universelle*, σ. 41.

νισμοῦ εἶχαν κάνει οἱ Ὁρατοριανοὶ καὶ εἰδικώτερα ὁ Malebranche. Θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ MALEBRANCHE εἶναι πὼς ἡ Θεία Πρόνοια ἐκφράζεται κατὰ τρόπο προσιτὸ στὸ ἀνθρώπινο λογικό, ὅταν αὐτὸ δὲν εἶναι προσηλωμένο στὰ αἰσθητὰ πράγματα καὶ ὅταν δὲν ἐξυπηρετεῖ ἰδιοτελεῖς ἐπιδεινώξεις¹. Τὴν ἀποψη αὕτη δέχεται βασικὰ καὶ ὁ BOSSUET στὸ *Discours sur l'histoire universelle*². Ἡ βασικὴ ὁμῶς ἐπιφύλαξή του ἀπέναντι στὴν ἀποψη τοῦ Malebranche, ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια ἐκφράζεται κατὰ τρόπο προσιτὸ στὸ ἀνθρώπινο λογικό, εἶναι ἡ ἐξῆς. Ἡ ἀποψη τοῦ Malebranche μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ὑπερβολές. Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀρνηθῆ κάθε ἐκδήλωση στὴ Θεία Πρόνοια πὺ νὰ ξεπερνᾷ τὸ ἀνθρώπινο λογικό. Μπορεῖ τελικὰ νὰ πιστέψῃ ὅτι μὲ τὸ λογικό του ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὑπαγορέψῃ στὴ Θεία Πρόνοια τὶς ἀποφάσεις της καὶ νὰ τὶς κρίνῃ κατὰ τὶς ὑποκειμενικὲς του ἀντιλήψεις³.

Στὸ βαθμὸ πὺ ὁ Bossuet δέχεται, στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ σαφήνεια τῶν προθέσεων τῆς Θείας Πρόνοιας, τὴν ἐπίδραση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Malebranche μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι δέχεται καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Αὐγουστίνου, στὸ *Discours* τοῦ BOSSUET, εἶναι φανερὴ καὶ ἔχει ἀναλυθῆ διεξοδικά⁴. Ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη κατευθύνεται ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια. Σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι νὰ δεχθοῦν ἐσωτερικὰ οἱ ἄνθρωποι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξωτερικὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἐκτοπίζοντας καὶ ἐξαλείφοντας τὴν εἰδωλολατρία, πὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος⁵. Οἱ γενικὲς αὐτὲς ἀρχὲς κατευθύνουν καὶ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Bossuet.

Ὡστόσο ὁ Αὐγουστίνος δὲν κάνει σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα στὴν Θεϊκὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη αἰτιότητα στὴν ἱστορία. Ἡ τάση του εἶναι νὰ μὴν ἀναγνωρίζῃ οὐσιαστικὴ αὐτονομία στὸν ἀνθρώπινο παράγοντα σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη⁶. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Αὐγουστίνος δὲν ἀποδίδει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν τεχνῶν, πὺ ὁ Bossuet ἐξετάζει προσεκτικὰ. Ὁ πολιτισμὸς καὶ μάλιστα ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔμμεσα μόνου τῆς Θείας Πρόνοιας, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ

1. *Recherche de la Vérité*, Πρόλογος, MALEBRANCHE *Oeuvres Complètes*, ἐκδ. G. Rodis-Lewis, Paris, Vrin, 1962 τ. I, σ. 11.

2. σ. 156, 162, 235 - 237.

3. P. HAZARD, *La Crise de la Conscience Européenne* I, σ. 280 κ.έ.

4. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν G. HARDY, *Le De Civitate Dei Source Principale du Discours sur l'Histoire Universelle*, Paris, 1913.

5. *De Civitate Dei*, II, 1.

6. ALBAN G. WIDGERY, *Les Grandes Doctrines de l'Histoire de Confucius à Toun-bee*, Paris, Gallimard, σειρά Idées, σ. 167.

Χριστιανού¹. Στο βαθμό που ο Αύγουστίνος θεωρεί την ιστορική εξέλιξη σαν άμεσο αποτέλεσμα της Θείας Πρόνοιας είναι λογικά συνεπής προς τις αρχές του όταν δέν δίνει μεγάλη σημασία στην ιστορία του υλικού ιδίως πολιτισμού και στην εξέλιξη των τεχνών.

Αντίθετα ο BOSSUET αναγνωρίζει ότι η ιστορική εξέλιξη καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από «ειδικά αίτια»², δηλαδή από τον άνθρωπο. Είναι σύμφωνο με τις βουλές της Θείας Πρόνοιας να είναι ο άνθρωπος υπεύθυνος για την ιστορία του. Οι φιλοσοφικές αυτές τάσεις του Bossuet, που εκφράζονται με την έμφαση στον ανθρώπινο παράγοντα σε σχέση με την ιστορία, άπληχούν πολύ περισσότερο επιδράσεις του στοχασμού του Θωμά του Ακινάτη παρά του Αύγουστίνου. Θεμελιώδης αρχή της πολιτικής φιλοσοφίας του Θωμά του Ακινάτη είναι ότι η πολιτεία απορρέει από την ίδια την ανθρώπινη φύση, ιδιαίτερα από τα κοινωνικά ένστικτα του ανθρώπου και το φυσικό λογικό του. Σκοπός της πολιτείας είναι το κοινό αγαθό των πολιτών. Η επίτευξή του είναι δυνατή μέχρι ενός σημείου χωρίς αναφορά στις «άποκεκαλυμμένες» αλήθειες της Χριστιανικής πίστης³. Ο Bossuet επηρεασμένος από τις αντιλήψεις αυτές του Θωμά του Ακινάτη τείνει να δεχτή ότι η ιστορία είναι «φύσει». Η Θεία Πρόνοια καθορίζει το γενικό σκοπό της ιστορίας. Η βαθμιαία πραγμάτωσή του όφείλεται μερικά στις πρωτοβουλίες και τις αποφάσεις των ανθρώπων. Η σχετική αυτονομία του ανθρώπου είναι ιδίως φανερή στην γενική παρουσίαση των εποχών της παγκόσμιας ιστορίας και στην εξήγηση της εξέλιξης των αρχαίων λαών που κάνει ο Bossuet στο πρώτο και το τρίτο μέρος του Discours. Η παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας είναι πολύ πιο άμεση σε σχέση με την προ-παρασκευή της έλευσης του Ίησού από τους προφήτες, την εμφάνισή του και την μεταγενέστερη εξέλιξη του Χριστιανισμού, που αναλύεται στο δεύτερο μέρος του Discours, το αναφερόμενο στην ιερή ιστορία.

Ο Bossuet υποστηρίζει βέβαια ότι η Θεία Πρόνοια καθορίζει το σκοπό της ιστορίας ή και παρεμβαίνει άμεσα σ' αυτήν. Δέν έπεται όμως απ' αυτό ότι για τον Bossuet η Θεία Πρόνοια είναι μια άλογη δύναμη. Από την άποψη του πιστού ο Θεός είναι «μονάχα λογικό και σαφήνεια»⁴. Έλλογο χαρακτήρα έχει και η σχέση του Θεού με τον κόσμο. Ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο σύμφωνα με τον Λόγο του που περιλαμβάνει τις αιώνιες αλήθειες, χωρίς αναφορά στις όποιες η γνώση είναι αδύνατη. Αυτό σημαίνει ότι ο κόσμος έχει μια λογική τάξη. Η τάξη αυτή όμως δέν είναι έντελώς προσιτή στο λογικό μας, αντίθετα

1. P. RICOEUR, *Histoire et Vérité*, Paris, 1955, σ. 85 κ.έ.

2. *Discours*, σ. 354.

3. W. ULLMANN, *A History of Political thought: the Middle Ages*, London, 1970, 2η έκδ. σ. 177-179.

4. *Discours*, σ. 178.

ἀπὸ ὅ,τι ὑποστήριζαν οἱ Ὁρατοριανοὶ καὶ ὁ Malebranche. Ἡ αἰτία εἶναι πῶς τὸ λογικὸ μας ἐξυπηρετεῖ ἰδιοτελεῖς σκοπούς. Εἶναι στὴν ὑπηρεσία τῆς φιλαυτίας μας. Δὲν μπορεῖ γι' αὐτὸ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀλήθεια. Τὸ λογικὸ μας, ποῦ ὁ Bossuet φαίνεται νὰ ἐννοῇ ὅπως ὁ HEGEL ὀρίζει τὴν ἀναλυτικὴ διάνοια¹, θεωρεῖ ἔτσι σὰν τυχαῖα καὶ ἀκανόνιστα γεγονότα, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Θεία Πρόνοια ἐκφράζει τὶς προθέσεις της καὶ μὲ τὰ ὁποῖα πραγματοποιοῦν τὰ σχέδιά της².

Ἡ λογικότητα τοῦ κόσμου προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν δημιούργησε ὁ Θεὸς μόνο μὲ τὸν Λόγο του, δηλαδὴ τὴν σκέψη καὶ τὴν ὁμιλία του, χωρὶς νὰ πράξῃ ὅ,τιδήποτε³. Ἐτσι ὁ Bossuet τονίζει ὅτι τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο καὶ γιὰ τὸν Θεὸ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποῦ εἶναι εἰκόνα του, εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ σκέψη. Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμον συνάγεται ὅτι οἱ σκέψεις καὶ οἱ προθέσεις τῶν ἀνθρώπων καθορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, καὶ ὄχι οἱ πράξεις τους, τὰ ὅσα δηλαδὴ πραγματοποιοῦν.

Ἡ ἱστορία ἔχει νόημα τουλάχιστον γιὰ τὸν πιστό. Ἀποκλείεται νὰ θεωρήσουμε μιὰ ἱστορικὴ πράξη σὰν τυχαῖα ἀντίδραση σὲ κάποιο προγενέστερο γεγονὸς καὶ νὰ δοῦμε τὴν ἱστορία σὰν μιὰ τυχαῖα διαδοχὴ πρωτοβουλιῶν καὶ ἀντιδράσεων⁴.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τῆς σκέψης καὶ τοῦ Λόγου θεμελιώνει τὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο, εἰδικώτερα ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ πνοὴ τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα γεννιέται ἡ νόηση καὶ τὸ λογικὸ μας⁵. Τὶς λειτουργίες αὐτὲς ὀφείλουμε στὸ γεγονὸς ὅτι εἴμαστε πλάσματα τοῦ Θεοῦ. Φανερώνουν τὴ συγγένειά μας μ' αὐτὸν ὅταν δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν φιλαυτία μας.

Ἡ συγγένεια αὐτὴ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν Θεὸ εἶναι φανερὴ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμον μὲ ἀπρόσωπες ἐντολές, στοχάστηκε μέσα του καὶ μίλησε μὲ τὸν ἑαυτὸ του γιὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπο. Ὑπάρχει ἔτσι στενότερη σχέση ἀνάμεσα στὴ Θεία Πρόνοια καὶ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ

1. Πρόκειται γιὰ τὴ λειτουργία ἐκείνη τοῦ λογικοῦ μὲ τὴν ὁποία διατυπώνουμε ὀρισμούς, ὅπως γίνεται π.χ. στὰ μαθηματικά. Ἡ ἀναλυτικὴ διάνοια καταλήγει σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες ποῦ ἰσχύουν γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ὅταν τὰ θεωροῦμε μεμονωμένα καὶ στατικά. Συχνὰ γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἀναλυτικὴ διάνοια (Verstand) στὶς παραδόσεις τοῦ HEGEL πάνω στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Βλ. τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Theorie Werkausgabe, Suhrkampverlag, Frankfurt, 1970, τ. 12, σ. 527.

2. *Discours*, σ. 428.

3. *Discours*, σ. 151.

4. Μιὰ τέτοια ἐξήγηση τῆς ἱστορίας τῶν πολεμικῶν ἰδίως γεγονότων ὑπάρχει στὸ βιβλίο τοῦ RAYMOND ARON, *Les Guerres en chaine*, Paris, Gallimard, 1944.

5. *Discours*, σ. 234.

την ιστορία από αυτήν που υπάρχει ανάμεσα στη Θεία Πρόνοια και τον φυσικό κόσμο. Από την ιδιαίτερη αυτή σχέση Θεού και ανθρώπου συνάγεται ότι ο άνθρωπος είναι μέχρις ενός σημείου δημιουργικός όπως είναι και ο Θεός. Έτσι εξηγείται η προσοχή του Bossuet στην ανθρώπινη αιτιότητα σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη.

Η αντίληψη του Bossuet ότι ο Θεός συνδέεται ιδιαίτερα με τον άνθρωπο, το πνεύμα του και την ιστορία του θεμελιώνεται πάνω στην Χριστιανική θεολογία. Πρέπει όμως να συσχετιστή και με την βαθμιαία επικράτηση της φυσικής του Γαλιλαίου και του ηλιοκεντρικού συστήματος του Κοπέρνικου στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα. Η γη παύει να είναι το κέντρο του κόσμου. Η σχέση της Θείας Πρόνοιας με τον φυσικό κόσμο χάνει τη σπουδαιότητά της¹ και γίνεται πιο σημαντική η σχέση της Θείας Πρόνοιας με τον άνθρωπο, τις σκέψεις του και τις ήθικες του αποφάσεις, όπως εκδηλώνονται στην ιστορία.

Η στενή σχέση Θείας Πρόνοιας και ιστορικής εξέλιξης εκδηλώνεται και στον παγκόσμιο χαρακτήρα της ιστορίας. Η ιστορία είναι παγκόσμια γιατί η ανθρώπινη φύση που εκδηλώνεται σ' αυτήν είναι μία. Οι άνθρωποι ανήκουν σε ένα γένος από ήθικη και πνευματική άποψη. Οι διαφορές που τους διακρίνουν εμφανίζονται ύστερα από το προπατορικό αμάρτημα. Οφείλονται στη βούλησή τους και εκδηλώνονται στον ήθικό χαρακτήρα τους. Ο Θεός δεν είναι υπεύθυνος γι' αυτές. Ο Θεός δημιούργησε μόνο τον Άδამ για να δείξει ότι ο άνθρωπος είναι στην ουσία ένας² και ότι γι' αυτό η ιστορία πρέπει να είναι παγκόσμια. Τον χαρακτήρα αυτόν της ιστορίας μπορούμε να αντιληφθούμε αν τη διαιρέσουμε σε εποχές. Επίσης αν κάνουμε τους αναγκαίους παραλληλισμούς ανάμεσα στην ιστορία των διαφόρων εθνών σε κάθε περίοδο, π.χ. αν παραλληλίσουμε τις εξεγέρσεις των μισθοφόρων στην Καρχηδόνα με τις εξεγέρσεις που είχαν να αντιμετωπίσουν στη Συρία ο Αντίοχος ο Σωτήρ και οι διάδοχοί του³.

Η Θεία Πρόνοια καθορίζει και την αρχή της ιστορίας. Η ιστορία αρχί-

1. Αυτό συμβαίνει γιατί η φύση χάνει τον ποιοτικό και δυναμικό της χαρακτήρα, γίνεται καθαρά ποσοτική. R. G. COLLINGWOOD, *The Idea of Nature*, Oxford, 1945, σ. 103.

2. *Discours*, σ. 47. Μια παρόμοια συσχέτιση της ιστορικής προοπτικής με την ήθικη ένότητα του ανθρώπινου γένους υπάρχει στον B. CROCE, *Antihistoricisms, Revue de metaphysique et de morale*, 38, 1931, σ. 1-12. Ο Croce όμως πιστεύει ότι η ένότητα είναι αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης και την συνειδητοποιούμε με τις ιστορικές εξηγήσεις. Ο Bossuet αντίθετα πιστεύει ότι είναι συνυφασμένη με τον άνθρωπο όπως δημιουργήθηκε από τον Θεό και ότι η ιστορία την αντικατοπτρίζει κατά τρόπο άτελλο. Φαίνεται πιο καθαρά στην ιερή ιστορία.

3. *Discours*, σ. 91, 93.

ζει μὲ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα, τὴν ἀνυπακοή τοῦ Ἀδάμ, τὴν ἐνοχή του καὶ τὴν ἐκδίωξή του ἀπὸ τὸν Παράδεισο. Ἡ κανονικότητα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ὀφείλεται καὶ αὐτὴ στὴ θέληση τῆς Θείας Πρόνοιας. Ἡ θέληση αὐτὴ εἶναι φανερὴ ἂν ἐξετάσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμο. Ὁ Θεὸς ἀποφάσισε ἐλεύθερα καὶ δημιούργησε τὸν κόσμο σὲ ἕξι ἡμέρες ἐνῶ μποροῦσε νὰ τὸν εἶχε δημιουργήσει μόνο σὲ μία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δείχνει πῶς ὁ Θεὸς ἐνήργησε μὲ λογικὴ τάξη καὶ δίχως ἄλογη καὶ «τυφλὴ ὀρμητικότητα»¹. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἔλλογος χαρακτήρας καὶ ἡ τάξη τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, πού γίνεται φανερὴ ἂν τὴ διαιρέσουμε σὲ ἐποχές, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴ θέληση τῆς Θείας Πρόνοιας.

Ὁ ἔλλογος τρόπος καὶ ἡ τάξη μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώνονται οἱ θελήσεις τῆς Θείας Πρόνοιας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς ἱερῆς ἱστορίας, πού ἀναλύονται στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ Discours². Κεντρικὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας αὐτῆς εἶναι ὁ Ἰησοῦς. Μὲ τὴν προγενέστερη ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἰδίως μὲ τοὺς προφῆτες, προετοιμάζεται ἡ ἔλευσή του³. Οἱ ἀπόστολοι, πού τὸν διαδέχτηκαν, οἱ μάρτυρες καὶ ἡ Ἐκκλησία, προεκτείνουν τὴν παρουσία του⁴. Ἡ Ἱερὴ Ἱστορία προσφέρει καὶ ἓνα συνοπτικὸ σχῆμα πού ἐπιτρέπει τὴν τελεολογικὴ θεώρηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς φάσεις στὴν ἐξέλιξη τῆς ἱερῆς ἱστορίας. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ φάση τοῦ φυσικοῦ νόμου, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι πράττουν σύμφωνα μὲ τὸ φυσικὸ λογικὸ τους καὶ τὰ παραδοσιακὰ ἔθιμά τους. Ἡ φάση αὐτὴ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀβραάμ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Μωυσῆ. Στὴ φάση αὐτὴ ἀντιστοιχοῦν οἱ τρεῖς πρῶτες ἐποχές τῆς «θύραθεν» ἱστορίας. Ἀκολουθεῖ ἡ φάση τοῦ γραπτοῦ νόμου, πού ἀποκάλυψε ὁ Θεὸς μὲ τὶς ἐντολές του στὸ ὄρος Σινᾶ. Ἡ φάση αὐτὴ ἀρχίζει μὲ τὸν Μωυσῆ καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ. Στὴ φάση αὐτὴ ἀντιστοιχοῦν οἱ ἕξι ἐπόμενες ἐποχές τῆς «θύραθεν» ἱστορίας. Τελευταία εἶναι ἡ φάση τοῦ Εὐαγγελικοῦ νόμου πού δίδαξε ὁ Ἰησοῦς. Αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὶς τρεῖς τελευταῖες ἐποχές τῆς «θύραθεν» ἱστορίας. Ἡ φάση αὐτὴ ἀρχίζει μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁵ καὶ τὴ στέψη τοῦ Καρλομάγνου σὰν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων⁶. Ἡ Θεία Πρόνοια καθορίζει λοιπὸν τὴν ἀρχή, τὸ τέλος καὶ τὶς γενικὲς φάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης.

1. Discours, σ. 151 κ.έ.

2. σσ. 149 - 343.

3. σ. 189 κ.έ., τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδεικνύει τὴν ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ σὲ ἀντιδιαστολὴ λ.χ. μὲ τὸν Μωαμεθανισμό, σ. 339.

4. Discours, δεῦτερο μέρος, κεφ. 20.

5. Discours, σ. 54, 149.

6. σ. 142 - 144.

Ἡ Θεία Πρόνοια παρεμβαίνει καὶ ἄμεσα στὴν ἱστορία. Τὸ κάνει μὲ τὰ θαύματα¹. Τὰ θαύματα εἶναι ἐξαιρετικὰ γεγονότα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς παύει νὰ τηρῇ τοὺς νόμους ποὺ ἐπέβαλε ὁ ἴδιος στὴ φύση. Τὸ κάνει γιὰ νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ἀνθρώπους τὶς ἠθικὲς του ἐντολὲς ὅταν τὶς λησμονοῦν. Τὰ θαύματα ἐκφράζουν τὴν ἀγαθότητα μᾶλλον παρὰ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς ἐπεμβαίνει ἐπίσης δημιουργώντας ἀπρόοπτα γεγονότα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀλλάζει ἢ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀνεύθυνοι. Δὲν ἔχουν τὴ δύναμη νὰ τὰ ἐμποδίσουν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἢ νὰ ἐπανορθώσουν τὶς συνέπειές τους. Τέτοια γεγονότα εἶναι π.χ. ὁ θάνατος τοῦ Μέμνωννα τοῦ Ροδίου ἢ ὁ θάνατος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου². Τέλος ἡ Θεία Πρόνοια παρεμβαίνει στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη μὲ τὴν ὕβρη καὶ τὴν ἀλογία, ποὺ κυριεύει τοὺς ἡγέτες ἢ καὶ τοὺς λαούς, ὅταν ὁ ἱστορικὸς ρόλος τους ἔχει τελειώσει. Ἔτσι π.χ. οἱ Βαβυλώνιοι κυριεύονται ξαφνικὰ ἀπὸ «τύφλωση». Δὲν τοὺς ἀπασχολοῦν τὰ σχέδια τοῦ Κύρου ἐναντίον τους³. Αὐτὸ γίνεται ὅταν ἡ Βαβυλώνα ἔχει ἐκπληρώσει τὸν ἱστορικὸ ρόλο της καὶ δὲν ὑπάρχει πιά λόγος νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει.

Οἱ παρεμβάσεις αὐτὲς τῆς Θείας Πρόνοιας εἶναι ἀνεξήγητες γι' αὐτὸν ποὺ περιορίζεται σὲ ὅ,τι θὰ ὀνομάζουμε σήμερα «μικροῖστορία»⁴ καὶ ποὺ προσπαθεῖ νὰ βρῇ μιὰ ἄμεση αἰτία γιὰ κάθε γεγονός, θεωρώντας το σὰν ἀποτέλεσμα κάποιας ἀνθρώπινης ἀπόφασης. Ὅταν τὶς ἐξετάζουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ οἱ παρεμβάσεις τῆς Θείας Πρόνοιας μᾶς φαίνονται τυχαῖες⁵. Ἄν ὅμως τὰ γεγονότα, ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἄμεση παρέμβαση τῆς Θείας Πρόνοιας στὴν ἱστορία, κατανοηθοῦν τελεολογικά, σὰν μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Θεία Πρόνοια πραγματοποιεῖ τὰ σχέδιά της, τότε τίποτε δὲν μᾶς φαίνεται τυχαῖο καὶ ἔχουμε συνολικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας.

Ὅπωςδήποτε ἡ Θεία Πρόνοια ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία καὶ μὲ τὶς πρωτοβουλίες καὶ ἀποφάσεις τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὁ BOSSUET χαρακτηρίζει σὰν «αἰδὶκά αἷτια» τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης⁶. Τὰ αἷτια αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἀνθρώπινη αἰτιότητα. Ἡ αἰτιότητα αὐτὴ

1. σ. 163, 228.

2. *Discours*, σ. 390, 391.

3. *Discours*, σ. 377, πρβλ. σὲ σχέση μὲ τὴν Αἴγυπτο, σ. 427.

4. Πρόκειται γιὰ τὴ μονογραφικὴ ἱστορία τῶν γεγονότων σὲ μιὰ περιορισμένη χρονικὴ περίοδο ἢ σ' ἓνα περιορισμένο σὲ ἔκταση τόπο, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ δέκατο ἕνατο αἰῶνα ἰδίως στὴ Γερμανία. Βλ. G. LEFEBVRE, *Naissance de l'Historiographie moderne*, Paris, Flammarion, 1971, σ. 277 κ.έ.

5. *Discours*, σ. 427 - 428.

6. *Discours*, σ. 354.

ἀνάγεται σὲ ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει αἴτιο τῆς κίνησης ἢ τῆς μεταβολῆς¹.

Ἡ ἀνθρώπινη αἰτιότητα ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ Θεία Πρόνοια δὲν παρεμβαίνει ἄμεσα στὴν ἱστορία ἀλλὰ ἀφήνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὴν διαμορφώσουν μόνοι τους, σύμφωνα πάντα μὲ τοὺς τελικοὺς σκοποὺς πού τῆς ὄρισε. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Bossuet ἀσχολεῖται μὲ τὴν αἰτιότητα αὐτή, οἱ θεολογικὲς κατηγορίες, πού χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν τελεολογικὴ ἐξήγηση τῆς ἱστορίας, παίρνουν περιθωριακὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐξηγήσεις του ἀκολουθοῦν τὶς ἐξηγήσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Πολύβιου². Ὁταν ἐξηγεῖ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες πρωτοβουλίες καὶ ἀποφάσεις, ἀκολουθεῖ καὶ τὴν «πραγματικὴ» ἱστορία, ὅπως γραφόταν ἀπὸ τὸν Machiavelli ἢ τὸν Guicciardini κατὰ τὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα³, πού καὶ αὐτοὶ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς.

Ἡ ἀνθρώπινη αἰτιότητα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν εὔρεση τῶν διαφόρων τεχνῶν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ πρῶτες τέχνες, ἡ οἰκιστικὴ, ἡ ποιμενικὴ, οἱ τέχνες τῆς ἐνδυμασίας, ἡ κατεργασία τῶν μετάλλων κ.λ.π., ἐμφανίζονται στὴν Ἀνατολή. Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ὀρισμένες ἀπ' αὐτὲς στοὺς ἀνθρώπους. Βρίσκουν μόνοι τους τὶς ὑπόλοιπες. Ἡ πείρα τοὺς βοηθάει νὰ τὶς βροῦν ἢ νὰ τὶς τελειοποιήσουν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου⁴. Ἔτσι ἀλλάζει ἡ μορφή τῆς φύσης. Σύμφωνα μὲ τὸν Bossuet ἡ εὔρεση καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν διαμορφώνει τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται ἡ πολιτικὴ ἱστορία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Bossuet ἀκολουθεῖ θεωρητικὰ σχήματα ἀνάλογα μὲ τὰ σχήματα τοῦ Θουκυδίδη. Καὶ αὐτὸς ἐτόνιζε ὅτι ἡ γένεση εὐπόρων καὶ πολιτιστικῶν προηγμένων πολιτειῶν εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ὑπάρξῃ πολιτικὴ ἱστορία πού νὰ ἔχῃ ἓνα «μεγάλον» καὶ «σαφὲς» ἀντικείμενον⁵. Ἡ γενικὴ θέση τοῦ Bossuet φαίνεται, ὅπως καὶ στὸν Θουκυδίδη, νὰ εἶναι ὅτι ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη δὲν ἐπηρεάζει ἄμεσα τὴν ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Οἱ τέχνες εἶναι δυνατότητες πού προσφέρονται γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Εἶναι οἱ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις της, ὄχι ὅμως τὰ αἰτίά της. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε σὰν τὰ «συναίτια» τῆς πολιτικῆς ἱστορίας⁶.

1. Ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἢ πρώτη..., οἷον ὁ βουλευσας αἴτιος... καὶ ὅλως τὸ ποιοῦν τοῦ ποιουμένου, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Δ, 2, 1013 α 29-31.

2. Βλ. A. ADAM, *Histoire de la Littérature Française au XVII Siècle*, ὅπ. παρ. σ. 104.

3. Ἡ ἔννοια τῆς «πραγματικῆς» ἱστορίας καθορίζεται ἀπὸ τὸν HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, ὅπ. παρ., σ. 16 κ.έ.

4. *Discours*, σ. 49-51.

5. Θουκυδίδης, Α, 1. Οἱ πόλεμοι πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ δὲν ἦσαν οὔτε «σαφεῖς», οὔτε «μεγάλου» ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε «περιουσία χρημάτων» Α, 2, καὶ γενικὰ ἐξ αἰτίας τῆς «ἀσθενείας τῶν παλαιῶν» Α, 3.

6. Σ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἀναφέρεται ὁ Πλάτων στὸν *Φαίδωνα* 99 β. Τὶς φυσιολογικὲς

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν τεχνῶν πραγματοποιεῖται ἄλλωστε κατὰ τὶς πρῶτες ἐποχὲς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, αὐτὲς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴ φάση τοῦ φυσικοῦ λογι-
κοῦ. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Bossuet, οἱ τέχνες δὲν ἐμφανίζουσι καμιά
σημαντικὴ ἐξέλιξη ὕστερα ἀπὸ τὴ φάση αὐτή.

Μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν εἶναι συνυφασμένη ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας.
Οἱ τέχνες ἔχουσι σὰ σκοπὸ τὴν παραγωγή οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Ἀναπτύσσου-
νται ὅταν οἱ οἰκονομικοὶ ὄροι εἶναι εὐνοϊκοί. Ὁ Bossuet δὲν χρησιμοποιεῖ
τὸν ὄρο «οἰκονομία» στὸ Discours. Ὡστόσο ἡ ἀναφορὰ στὸν οἰκονομικὸ παρά-
γοντα ὑπάρχει στὴν θεωρία του γιὰ τὴν ἱστορία. Ὁ Bossuet ἀκολουθεῖ στὸ
σημεῖο αὐτὸ τὴν κλασσικὴ Ἑλληνικὴ σκέψη καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἀριστοτέλη.
Ὅταν ἀσχολεῖται μὲ τὴν οἰκονομία τὴν ταυτίζει μὲ ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης ὀνο-
μάζει «χρηματιστικὴ»¹. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστήμη ποὺ ἀσχολεῖται ὄχι μὲ
τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ γενικὰ ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες ποὺ καθορίζουσι τὴ σωστὴ
διαχείριση τοῦ χρήματος, μὲ σκοπὸ τὴ συσσώρευσίν του ἢ τὴ σωστὴ δαπάνη
του. Ἔτσι μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Bossuet μιὰ μερκαντιλιστικὴ
ἀντίληψη γιὰ τὴν οἰκονομία. Ἡ ἀνάγκη τῆς συσσώρευσης τοῦ χρήματος ἐπη-
ρεάζει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὴν περίπτωση τῶν Ἀθη-
ναίων. Ὁ πλοῦτος ποὺ διαθέτουσι τοὺς γεννάει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ αὐξήσουσι τὴ
δύναμίν τους ὑποτάσσοντας ἄλλους λαοὺς. Ὅταν ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ σταθερο-
ποιηθῇ τὰ χρήματα ποὺ διαθέτουσι τοὺς δίνουσι τὴν δυνατότητα νὰ τὴν ἱκανο-
ποιήσουσι².

Τὰ οἰκονομικὰ αἷτια, καὶ ἰδίως ἡ ἐπιθυμία συσσώρευσης χρήματος, ἐπη-
ρεάζουσι τὸν ψυχολογικὸ καὶ ἠθικὸ χαρακτήρα ἑνὸς λαοῦ, ποὺ ὁ Bossuet ὀνο-
μάζει «ἰδιοφυΐαν» του (Génie). Αὐτὸ συμβαίνει ὅσο ὁ χαρακτήρας του, δηλα-
δὴ τὸ σύνολο τῶν ἰδιοτήτων του, ποὺ τὸν κάνουν νὰ παίρῃ ἓνα ὀρισμένο εἶδος
ἀποφάσεων, δὲν ἔχει ὀριστικὰ διαμορφωθῇ³. Ὅσο ὁ χαρακτήρας ἑνὸς λαοῦ

ἐξηγήσεις τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς χαρακτηρίζει σὰν «ἐκεῖνο ἀνευ οὗ τὸ αἷτιον οὐκ
ἂν ποτε αἷτιον εἴη». Στὸν *Τίμαιο* 46C. ἡ ἔννοια αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὸν ὄρο «συναίτιον».

1. *Πολιτικά*, Α, 3, 1257 α 1, κ.έ. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἀνάμεσα στὴν χρημα-
τιστικὴ «φύσει» καὶ αὐτὴ φύσει» ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἀπεριόριστὴ συσσώρευση χρήματος.
Ὁ Bossuet φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὅτι ἀναπόφευκτα ἡ χρηματιστικὴ τείνει νὰ πάρῃ νοσηρὲς
μορφές. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐμμεσα
ἐπικρίνει τὸν Καλβινισμὸ ποὺ κατὰ τὴν ἀποψή του ἐπεδοκίμαζε τὴν ἐπιδίωξιν χρηματικοῦ
κέρδους μὲ κάθε τρόπο καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀπληστίας, βλ. R. TAWNEY, *Religion and the
Rise of Capitalism*, London, 1938, σ. 92.

2. *Discours*, σ. 387.

3. Ὁ BOSSUET χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὸν ὄρο *Génie* ἢ *esprit*, π.χ. *Discours* σ. 404 - 405.
Πρόκειται γιὰ τὰ συναισθήματα καὶ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ ἐπηρεάζουσι τὴ συμπεριφορὰ ὅλων
σὲ ἓνα ἔθνος. Τὸ πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ εἶναι ἀνάλογο μὲ ὅ,τι ὁ DURKHEIM ὀνόμασε «συλλο-
γικὴ νοοτροπία». Ἡ «συλλογικὴ νοοτροπία» ἢ ἡ «συλλογικὴ παράστασις» εἶναι «ψυχικὸν

παίρνει πιο σταθερή μορφή, τόσο περισσότερο κατευθύνει τις αποφάσεις του που αναφέρονται στην οικονομία και γενικότερα στην εξωτερική πολιτική του. Η ανάλυση αυτή τεκμηριώνεται από το παράδειγμα των Καρχηδονίων¹. Η παρακμή της Καρχηδόνας οφείλεται στη συσσώρευση χρήματος και στην προσήλωση των Καρχηδονίων στο οικονομικό κέρδος. Η προσήλωση αυτή τους κάνει να αποφεύγουν κάθε ριψοκίνδυνη πρωτοβουλία, να μη πολεμοῦν και να δέχονται όρους ειρήνης, που μακροπρόθεσμα αποδεικνύονται όλέθριοι. Αρχικά η προσήλωση των Καρχηδονίων στο κέρδος υπαγορεύεται ίσως από αντικειμενικά αίτια και πραγματικές ανάγκες. Πάντως βαθμιαία γίνεται το κυριώτερο γνώρισμα του πνεύματος ή του εθνικού χαρακτήρα τους. Τελικά θεωροῦν το χρηματικό κέρδος σαν την υπέρτατη αξία, ακόμα και όταν η αξιολόγηση αυτή δεν υπαγορεύεται από αντικειμενικές ανάγκες. Το παράδειγμα των Καρχηδονίων δείχνει ότι ο οικονομικός και ιδιαίτερα ο χρηματικός παράγων προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την ιστορική εξέλιξη, σύμφωνα όμως με την αντίληψη που έχει ένας λαός για το χρήμα και την σπουδαιότητά του. Η αντίληψη αυτή καθορίζεται τελικά από την «ιδιοφυΐα» του δηλαδή τον χαρακτήρα του και τις παραστάσεις του για το όρθο και το επιθυμητό.

Οι ιστορικοί συνήθως συσχετίζουν τις οικονομικές εξελίξεις με τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς. Ο Bossuet τους αναγνωρίζει και τους θεωρεί ταυτόχρονα σαν αίτια και σαν συμπτώματα παρακμής. Τα πρώτα συμπτώματα για τη μελλοντική παρακμή της Ρώμης πρέπει να αναζητηθοῦν στη σύγκρουση πατρικίων και πληβείων². Στη συνέχεια ο Ρωμαϊκός λαός νοιώθει φθόνο και έχθρότητα για τη Σύγκλητο. Τα συναισθήματα αυτά έχουν λανθάνουσα μορφή στην αρχή και γίνονται έμφανεστερα στην εποχή του Καίσαρα. Ο BOSSUET πιστεύει ότι η αντιπάθεια αυτή του Ρωμαϊκού λαού για την Σύγκλητο οφείλεται στην επιθυμία του να αποκτήσει τη δύναμη που είχαν παλαιότερα οι βασιλείς του³. Αυτή η επιθυμία για δύναμη θα έπρεπε με τη σειρά της να θεωρηθῆ σαν έκφραση μιᾶς βαθύτερης τάσης της ανθρώπινης φύσης. Η τάση αυτή είναι η επιθυμία για μιᾶ ἀπεριόριστη ἐλευθερία. Είναι επίσης η ἀπαίτηση να θέλουμε να κρίνουμε το καθετὶ σύμφωνα με τις ὑποκειμενικές μας ἐκτιμήσεις⁴. Τελικά οι κοινωνικοί ανταγωνισμοὶ και ἡ παρακμὴ ἑνὸς ἔθνους, που οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς ταυτόχρονα ἐκφράζουν και ἐπιταχύνουν, οφεί-

φαινόμενο, διαφορετικό όμως από τις ἐμπειρίες και παραστάσεις τῆς ἀτομικῆς συνείδησης, Βλ. *Les Règles de la Méthode Sociologique*, Paris, 1956, 13η ἐκδ., σ. XVII.

1. *Discours*, σ. 406-407.

2. *Discours*, σ. 413.

3. σ. 414.

4. *Discours*, σ. 341, Βλ. και P. HAZARD, *La crise de la conscience européenne*, I, σ. 263.

λονται σε μια υπερβολική ανάπτυξη του υποκειμενισμού, που εκδηλώνεται με την αξίωση να θεωρηθεί η υποκειμενική κρίση μας σαν το ασφαλέστερο μέσο για να βρεθεί η αλήθεια.

Δέν θα έπρεπε ωστόσο να συμπεράνουμε ότι ο Bossuet εξηγεί την ιστορία κατά τρόπο καθαρά σπιριτουαλιστικό, δηλαδή σύμφωνα με τις ήθικες εμπειρίες, αξιολογήσεις και αποτιμήσεις της υποκειμενικής συνείδησης. Η τάση του ανθρώπου να κρίνει το καθετί με άπεριόριστη και ανεξέλεγκτη ελευθερία, εκδηλώνεται ιδίως όταν είναι πρόσφορες οι ειδικές ιστορικές περιστάσεις, ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα «συγκυρία». Στην Ρώμη π.χ. οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί εξύγονται όταν οι διάφοροι στρατιωτικοί ηγέτες, ο Μάριος, ο Σύλλας ή ο Πομπήιος, κολακεύουν τους στρατιώτες, γίνονται το αντικείμενο του θαυμασμού τους. "Έτσι το κοινό συμφέρον παραμελείται¹ και οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επιζητούν την ικανοποίηση των ιδιοτελών σκοπών τους.

Ο Bossuet ακολουθεί την κλασσική ιστοριογραφία και γι' αυτό πιστεύει ότι η εξέλιξη ενός έθνους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών του, με τους όποιους ασκείται η εξουσία και ρυθμίζονται τα ζητήματα που αναφέρονται στην κοινωνική ζωή. Οι νόμοι, που ρυθμίζουν τις διάφορες κοινωνικές σχέσεις, δέν καθορίζονται άμεσα από την Θεία Πρόνοια. Τους θεσπίζουν οι άνθρωποι, καθώς βαθμιαία απαλλάσσονται από την άμάθειά τους, καθώς εκλεπτύνονται τα ήθη τους και παράλληλα με την ανάπτυξη των διαφόρων τεχνών². Η νομοθεσία, και οι πολιτικοί θεσμοί γενικώτερα, προϋποθέτουν ένα προχωρημένο υλικό πολιτισμό και μια εκλεπτυσμένη συλλογική νοοτροπία. Οι πολιτικοί θεσμοί αποτελούν ένα παράγοντα προοδευτικής ιστορικής εξέλιξης και συμβάλλουν στην πραγμάτωση του κοινού αγαθού όταν ανταποκρίνονται προς τα ήθη, το πνεύμα και τον χαρακτήρα ενός έθνους, τις σχέσεις του με τις άλλες χώρες, τους πόρους που διαθέτει. Άλλιώς μεταβάλλονται σε νεκρούς τύπους (*Cérémonies*)³.

Ο BOSSUET αναφέρει σαν παράδειγμα που τεκμηριώνει αυτές τις απόψεις το σώμα των Περσών ευγενών. "Όσο το Περσικό κράτος δέν είχε να αντιμετωπίσει ισχυρούς αντιπάλους οι Πέρσες ευγενείς του ήσαν εξαιρετικά ώφέλιμοι. "Αντιπροσώπευαν «τά μάτια και τα αυτιά του ήγεμόνα»⁴. "Όταν το Περσικό κράτος απόκτησε έκταση, δύναμη και πλούτο, οι ευγενείς το έβλαψαν

1. *Discours*, σ. 419 - 421.

2. *Discours*, σ. 50. Η εξήγηση αυτή ισχύει για όλόκληρη την ανθρωπότητα όσο βρίσκεται στη φάση του φυσικού λογικού. Ο γραπτός νόμος, που όρίζει ο Μωυσής στους Έβραίους, υπαγορεύεται άμεσα από τον Θεό.

3. *Discours*, σ. 410.

4. σ. 380.

γιατὶ ἔκαναν πρὸς ἔντονη τὴν ἔλλειψη ὀργάνωσης καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ποὺ τὸ χαρακτήριζε.

Ἡ παρακμὴ ἑνὸς πολιτικοῦ θεσμοῦ, ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι παύει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὶς ἱστορικές συνθήκες καὶ τὶς ἀνάγκες ἑνὸς ἔθνους, γίνεται φανερὴ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἐπιδιώκει τὸ δικό του συμφέρον καὶ ἀγνοεῖ τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου. Τὸ πρὸς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ μιὰ τέτοια παρακμὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξη τοῦ Ρωμαϊκοῦ στρατοῦ κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους. Οἱ στρατιῶτες προσηλώνονται στὸ πρόσωπο τῶν ἡγετῶν τους χωρὶς νὰ τοὺς βλέπουν σὰν φορεῖς τῆς δημόσιας ἀρχῆς¹. Ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς διαφθείρεται ἀκούσια ἀπὸ τοὺς ἡγέτες του γιατί μὲ τὴ θέλησή τους ἢ ὄχι καλλιεργοῦν στοὺς στρατιῶτες τους τὸ θαυμασμὸ πρὸς τὸ πρόσωπό τους. Ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ ἀρετὲς τους καὶ ἡ ἀξία τους τόσο ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς προσηλώνεται σ' αὐτοὺς καὶ λησμονεῖ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ τὸ κοινὸ ἀγαθό.

Ἡ θεϊκὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη αἰτιότητα συναντῶνται στὰ κίνητρα τῶν πολιτικῶν ἢ στρατιωτικῶν ἡγετῶν. Ὅταν ἐπιδιώκουν τὴν πραγμάτωση ἄμεσων σκοπῶν, τοὺς ὁποίους κατανοοῦν, οἱ πράξεις τους μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ψυχολογικὰ ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τους. Εἶναι ἀποτέλεσμα «τῶν εἰδικῶν αἰτίων», δηλαδή τῆς ἀνθρώπινης αἰτιότητας. Ὅταν οἱ πράξεις τους συμβάλλουν ἔμμεσα καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν οἱ ἴδιοι στὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τότε κατευθύνονται ἀπὸ τὴν Θεῖα Πρόνοια.

Ὁ Bossuet συνεχίζει τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία καὶ τὴν ἱστοριογραφία τῆς Ἀναγέννησης ὅταν τονίζει τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἱστορικές ἐξελίξεις καθορίζονται ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν².

Ὁ BOSSUET ὁμως ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἱστοριογραφία, ὅταν τονίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἡγετῶν ἀντικατοπτρίζει τὸν χαρακτήρα τοῦ ἔθνους στὸ ὁποῖο ἀνήκουν³. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν «κατὰ κόσμον» ἱστορία. Τυπικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Φαβίου Μαξιμου, τοῦ ὁποίου ὁ χαρακτήρας ἀντανაკλᾷ τὴν ὑπομονὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ⁴. Οἱ ἀρετὲς τῶν ἡγετῶν εἶναι ἀποτελεσματικὲς μόνο ὅταν οἱ εἰδικὲς ἱστορικές συνθήκες καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ λαοῦ ἐπιτρέπουν καὶ εὐνοοῦν τὴν ἐκδήλωσή τους.

1. σ. 420.

2. *Discours*, σ. 404. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἀντίληψη οἱ ἱστορικές ἐξελίξεις δὲν εἶναι ἀναπότρεπτες. Τὸ τέλος τοῦ Κροίσου π.χ. ἢ τοῦ Πολυκράτη ὀφείλονται στὴν ὕβρη τους. Βλ. R. G. COLLINGWOOD, *The Idea of History*, Oxford, 1946, σ. 21-22.

3. *Discours*, σ. 405.

4. σ. 93, 408.

Έτσι ο Φάβιος υπήρξε χρήσιμος για τους Ρωμαίους και μπορούμε να πούμε ότι έπραξε σύμφωνα με τις απαιτήσεις των περιστάσεων. Συμπληρώνοντας την σκέψη του Bossuet θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι ο Νικίας, πού, όπως φαίνεται και από τον παραλληλισμό του Πλουτάρχου, είχε πολλά κοινά γνώρισματα με τον Φάβιο, δεν ωφέλησε σε τίποτε τους 'Αθηναίους. 'Ο 'Ανίβας δέν μπόρεσε να αναστείλη την παρακμή και την πτώση τής Καρχηδόνας παρά μόνο προσωρινά. Οί άρετές του υπήρξαν άχρηστες. Το γεγονός ότι έλη ή πολιτεία τής Καρχηδόνας στηριζόταν πάνω στον 'Ανίβα δείχνει κατά την άποψη του BOSSUET πόσο ήταν νοσηρή¹. Γενικά ή αντίληψη του Bossuet για τους «μεγάλους» άνδρες προδιαγράφει την αντίληψη του HEGEL. Σύμφωνα μ' αυτήν οί άρετές τους ή ακόμη και οί κακίες τους είναι αποτελεσματικές ιστορικά μόνο όταν ανταποκρίνονται προς τις ανάγκες τής έποχής τους και προς το λογικό νόημα τής ιστορικής εξέλιξης². 'Η αντιστοιχία αυτή όφείλεται στο γεγονός ότι αυτό που ο Bossuet όνομάζει Θεία Πρόνοια αποτελεί θεολογική προδιαγραφή αυτού που ο HEGEL όνομάζει το πνεύμα ή το λογικό τής ιστορίας³.

'Η φιλοσοφία τής ιστορίας του Bossuet είναι ουσιαστικά ρασιοναλιστική. 'Ο χαρακτήρας της αυτός φαίνεται και στην αντίληψη του Bossuet για το τυχαίο⁴. Τυχαίο όνομάζουμε ένα γεγονός του όποιου άγνοούμε τά βαθύτερα αίτια και ιδιαίτερα την σκοπιμότητά του από την άποψη τής Θείας Πρόνοιας. 'Από τον καθορισμό αυτό του τυχαίου συνάγεται ότι τυχαίο είναι ένα γεγονός για το όποιο έχουμε μόνο μερική γνώση. Αυτό συμβαίνει όταν δέν μπορούμε να καθορίσουμε όχι μόνο τή σχέση του με τά σχέδια τής Θείας Πρόνοιας αλλά και τή σχέση του με τά γεγονότα που το προετοίμασαν και γενικώτερα με την κατάσταση από την όποια προέκυψε. 'Η αντίληψη αυτή του Bossuet για το τυχαίο θα ήταν δυνατό να συγκριθί με την αντίληψη του Spinoza, παρά την έντονη αντίθεση του Bossuet έναντίον του⁵. 'Η αντίληψη ότι όνομάζουμε ένα γεγονός τυχαίο όταν άγνοούμε την αίτία του, ότι ή κατηγορία του τυχαίου

1. *Discours*, σ. 93, 407.

2. Σύμφωνα με τον HEGEL «τά κοσμοϊστορικά πρόσωπα» όπως ο Καίσαρ είναι εκείνα των όποιων τά υποκειμενικά κίνητρα συμπέτουν με τις απαιτήσεις του λογικού όπως έκδηλώνεται στην ιστορία. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, όπ. παρ., σ. 45.

3. "Άλλωστε και ο HEGEL πιστεύει ότι ή άποψή του πως «το λογικό κυβερνάει τον κόσμο» μπορεί να διατυπωθί θεολογικά με την πρόταση «ή Θεία Πρόνοια κυριαρχεί στον κόσμο», αν με τον όρο «Θεία Πρόνοια» έννοήσουμε αυτό που ο Hegel όνομάζει «λογικό» (*Vernunft*), όπ. παρ., σ. 27.

4. *Discours*, σ. 427 - 428.

5. 'Ο Bossuet ίσως ένέπνευσε και όπωσδήποτε παρακολούθησε την *Demonstratio Evangelica* του DANIEL HUET που είχε σαν σκοπό την άνασκευή του *Tractatus Theologicopoliticus* του SPINOZA. Βλ. A. ADAM, όπ. παρ., σ. 116, σημ. 3.

συνδέεται μὲ τὴν μερική ἢ ἀτελή γνώση καὶ ὅτι στὴν πραγματικότητα τίποτε δὲν εἶναι τυχαῖο¹ εἶναι θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ SPINOZA. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι γιὰ τὸν Spinoza θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν κατηγορία τοῦ τυχαίου ἂν δεχτοῦμε πὼς ὑπάρχει Θεία Πρόνοια. Ἀντίθετα γιὰ τὸν Bossuet μόνο ἂν πιστεύουμε στὴν Θεία Πρόνοια δὲν θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ τυχαῖο σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορική ἐξέλιξη. Ἡ πίστη στὴ Θεία Πρόνοια εἶναι προϋπόθεση γιὰ μιὰ συνολικὴ κατανόηση τῆς ἱστορίας ἀνάλογη μὲ τὴ γνώση τοῦ τετάρτου εἴδους στὸν SPINOZA, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὰ κατηγορήματα τῆς φύσης ἢ τοῦ Θεοῦ καὶ καθορίζει τὴν οὐσία τοῦ κάθε ἀντικειμένου σὲ σχέση μὲ τὰ κατηγορήματα αὐτά². Ἡ συνολικὴ γνώση στὸν Bossuet βασίζεται σὲ μιὰ τελεολογικὴ κατανόηση τῆς ἱστορίας ἐνῶ ἡ γνώση τοῦ τετάρτου εἴδους, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Spinoza³ ἀποκλείει τὴν ἀναφορὰ σὲ τελεολογικὲς κατηγορίες.

Ὁ BOSSUET κάνει, ἂν καὶ ὄχι ρητὰ, τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὰ τυχαῖα γεγονότα, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθοῦν σὲ κάποια ἀνθρώπινη αἰτιότητα, καὶ τὶς περιστάσεις ἐκεῖνες ποὺ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πράξης τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐνὸς τόπου. Οἱ περιστάσεις αὐτὲς εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς προγενέστερης ἐξέλιξης ἢ συνιστοῦν αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζουμε σήμερα συγκυρία³. Οἱ περιστάσεις αὐτὲς δὲν ἐνεργοῦν σὰν ἓνα τυφλὸ *Fatum*. Τὰ ἄτομα καὶ οἱ λαοὶ ποὺ ἔχουν ὑπομονὴ στὴν ἐπιδίωξη τῶν σκοπῶν τους, λογικὴ συνοχὴ στὶς σκέψεις τους, συνέπεια στὶς ἀποφάσεις τους, χρησιμοποιοῦν τὶς περιστάσεις αὐτὲς, εἴτε εἶναι εὐνοϊκὲς, εἴτε δυσμενεῖς, γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων τους⁴. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἓνα ἔθνος ἔχει μπῆ στὸ στάδιο τῆς παρακμῆς ὅταν εἶναι ἀνίσχυρο ἀπέναντι στὶς περιστάσεις αὐτὲς.

Τελικὰ ὅ,τι εἶναι συνεχὲς καὶ κανονικὸ στὴν ἱστορική ἐξέλιξη ἐξηγεῖται σύμφωνα μὲ τὸν BOSSUET ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη αἰτιότητα, ποὺ λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τῆς Θείας Πρόνοιας. Ἡ Θεία Πρόνοια ἐκδηλώνεται ἄμεσα σ' ὅ,τι, γιὰ τὸ φυσικὸ λογικὸ, ἐμφανίζεται σὰν ἄρρυθμο, ἀσυνεχὲς ἀκανόνιστο καὶ συμπτωματικὸ στὴν ἱστορική ἐξέλιξη. Τέτοια εἶναι τὰ γεγονότα ποὺ δὲν ἐμφανίζουν καμμιά ἀναλογία μὲ τὶς προθέσεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὰ προκάλεσαν. Γενικώτερα, εἶναι τὰ γεγονότα ποὺ φανερώνουν τὴν ἀνεπανόρθω-

1. Ἡθική, Πρῶτο Μέρος, Πρόταση 29, 33, Σχόλιο I.

2. Ἡθική, δεύτερο μέρος, πρόταση 40, σχόλιο II. Ὁ Spinoza τὴν χαρακτηρίζει σὰν γνώση τοῦ τρίτου εἴδους. Ἄν ὅμως συμπεριλάβουμε στὴν ἀρίθμηση τῶν εἰδῶν τῆς γνώσης καὶ τὴ γνώση ἀπὸ «ἀόριστη ἐμπειρία», ἡ γνώση ποὺ χαρακτηρίζει ὁ Spinoza σὰν *Scientia Intuitiva* ἀποτελεῖ ἓνα τέταρτο εἶδος γνώσης.

3. Ἡ διάκριση ἐκφράζεται μὲ τοὺς ὄρους *Hasard* καὶ *fortune*.

4. *Discours*, σ. 355.

τη αδυναμία του ανθρώπου και των σχεδίων του¹.

Στη Θεία Πρόνοια οφείλονται άμεσα οί «επαναστάσεις» τής 'Ιστορίας². Οί «επαναστάσεις» αυτές είναι, σύμφωνα με τον Bossuet, οί απότομες και ριζικές αλλαγές στην ιστορία, όπως λ.χ. ή πτώση τής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οί σύγχρονοί τους δέν τις προβλέπουν ούτε κατανοοῦν τή σημασία τους. Τίς θεωροῦν σαν τυχαῖες. Είναι ωστόσο άπαραίτητες όταν μιὰ ιστορική κατάσταση, πού έχει εκπληρώσει τόν προορισμό της, παρατείνεται άσκοπα και παίρνει τή μορφή μιᾶς παρασιτικῆς επιβίωσης.

1. *Discours*, σ. 392.

2. 'Ο BOSSUET χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «Révolution», *Discours* σ. 350 κ.έ. Για τή σημασία τοῦ ὄρου στόν δέκατο ἑβδομο και δέκατο ὄγδοο αἰώνα βλ. G. GUSDORF, *Les principes de la pensée au siècle des lumières*, Paris, 1971, σ. 350 κ.έ. 'Αρχικά ὁ ὄρος ἀναφέρεται σέ μιὰ κυκλική ἀντίληψη τής ιστορικῆς ἐξέλιξης και σημαίνει τήν ἐπάνοδο σέ μιὰ ἀρχική κατάσταση. 'Υστερα ὁμοως σημαίνει τήν ἀπότομη και ριζική μεταβολή πού θέτει τέρμα στή ὑπαρξη ἢ τουλάχιστον μεταβάλλει τήν ὀργάνωση τῶν ἐξουσιῶν σέ μιὰ πολιτεία.

SUMMARY

Cartesian thought and causality in history according to J. B. Bossuet.

The prevailing philosophical trend in the seventeenth century is represented by Descartes. His thought follows an antihistorical and antievolutionary pattern. A fundamental Cartesian view is that history is not a science. Historical Knowledge is confused, ambiguous, grounded on authority rather than rational evidence. It rests on memory, a function depending on emotion and aiming at social success. Hence, memory is not likely to contribute to the elucidation of truth.

Bossuet assumes as correct the Cartesian principle, according to which clear ideas provide the standard, i. e. the distinctive mark of true knowledge. As against Descartes he maintains that historical events may be the subject matter of clear and distinct knowledge. This is so if we consider world history as achieving the aims of divine Providence.

The rational character of historical evolution is secured because of the nature of divine Providence. According to Bossuet God is a mind functioning in an orderly and intelligible way. Moreover, there is a close affinity between divine and human mind. This affinity rests on the assumption that God has created man by thinking within himself and talking to himself, not by stating impersonal prescriptions.

The main consequence of this affinity between God and man consists in the fact that man may be creative. Specific historical developments may be due to strictly human causes, without any obvious reference of divine Providence. Thus Bossuet adopts some patterns of historical explanation alien to the Augustinian trend of Christian theology. Their origin may be traced partly to Polybius. In so far as Bossuet admits that specifically human causes determine historical development, his thought may also be considered as influenced by Saint Thomas Aquinas rather by Saint Augustine.

Bossuet ascribes to human causes what is regular and continuous in historical evolution. So is the history of the various arts and crafts, economic and social history. The growth of legislation and political in-

stitutions is also due to human causes. Jewish legislation and institutions after Moses depart however from this explanatory pattern.

Bossuet emphasizes much less than traditional historiography the importance of «great men» in history. These necessarily appear in societies, which contribute to the moral and intellectual education of such outstanding personalities because of their political institutions, their way of life, their culture and moral values. This applies to Rome. In some cases great men, in spite of their gifts and aptitudes, may be inefficient and useless. A state, whose proper function and mere existence depends exclusively on them, is doomed to decay. This applies to Carthage.

Man is inclined to perpetuate historical situations which are familiar to him and correspond to his short term interests. These situations have however, to vanish in order to allow divine Providence to achieve its purposes. The disappearance of states, institutions or civilizations, which have decayed into a state of obsolescence, is termed as «revolution» by Bossuet. A typical case of a revolution is the fall of Rome. Divine Providence is exclusively responsible for these revolutions. Men use to ascribe them to chance, because they are unable to relate them to their real causes and to reach an overall comprehension of historical evolution. Such a comprehension may be provided only by Christian and more specifically Roman catholic theology.